

העז, הקליניקה והסחר בנשים

נעמי לבנקרון

המאמר עוסק בכישורים הנדרשים מסטודנטים הלומדים בקליניקות השונות. טענת המאמר היא כי בניגוד לדרישות המקובלות באקדמיה, שם נודעת למצוינות אקדמית חשיבות רבה, חשיבתו המקורית של הסטודנט, היצירתיות שלו ומעל לכול יכולתו לאבחן הפרות זכויות אדם, באשר הן, הן הכלים העיקריים הנדרשים ללומדים בקליניקות. המאמר סוקר את תרומתה של הקליניקה למאבק בסחר בנשים באוניברסיטה העברית, הפועלת מאז שנת 2003, למאבק בתופעה קשה וחמורה זו. המאמר סוקר גם את הכלים – משפטיים ואחרים – שנדרשו למאבק זה כדי לצמצם את התופעה במידה ניכרת.

העז

במהלך שירותי הצבאי בנח"ל עברתי כרכות ענף התמרים של קיבוץ בצפון ים המלח. במסגרת עבודתי נדרשתי להתמודד, בין השאר, עם בעיית העשב השוטה שצמח במטע. דרך המלך להתמודדות מעין זו הייתה חומרי הדברה, אולם עלותם הייתה גבוהה מכפי שהקיבוץ רצה או יכול היה לשלם באותה תקופה. היה לו לקיבוץ פתרון משלו: הוא טען שניתן להתמודד עם העשבים באמצעות עדר עזים, וכי כך עשו בשנים קודמות – יצרו קשר עם אחד מבעלי עדרי העזים ביריחו, והוא היה מביא את עדרו לרעות במטע. פתרון זה היה יכול להיות נכון בשנים קודמות, אולם בשנה שבה התרחשו אירועים אלו הייתה האינתיפאדה הראשונה בשיאה, ואפילו יריחו, שבה נשמר השקט בשלבים הראשונים להתקוממות, הוכרזה מחוץ לתחום עבור ישראלים. לאי-טיפול בעשבים בתנאי האקלים המאפיינים את ים המלח עשויות להיות השלכות קשות על המטע, ובנסיבות אלו נראה כי גורלו של מטע התמרים שלי נגזר להיות עגום משהו. כמה דקות לאחר שנמסר לי סופית שאין בכוונת הקיבוץ לממן את עלות חומרי ההדברה, התקשרה אליי אמי. היא שמעה בקולי שאני כועסת וביקשה לדעת מדוע. אמרתי לה שאני זקוקה עכשיו ומיד למאה חמישים עזים. היא צחקה ושאלה לפשר הבקשה המוזרה, וסיפרתי לה. היא אמרה שתטפל בדבר – אמירה שלמותר לציין כי לא התייחסתי אליה ברצינות ולו גם לרגע, שכן מה לאמי המשכילה, התרבותית, חובבת הספרים, ההצגות והקונצרטים, ולעדרי עזים באזור ים המלח?

למחרת הגעתי למטע התמרים כרגיל בשעת הזריחה, השעה היפה ביותר במקום היפה ביותר בעולם. לאור קרני הזריחה הראשונות ראיתי במטע את כל הדברים שהורגלתי לראות בשנה החולפת: עצי התמר, ים המלח, הטרקטורים, המחסן, ועשרות עזים שהיו פזורות בכל המטע וליחכו

במרץ רב את העשב שכה הטריד אותי. בין העזים עמד גבר כבן שלושים וחמש, כובע טמבל לראשו, שחיך אלי ואמר רק שתי מילים: "ד"ש מאימא". למעשה, השגת עדר העזים הייתה פשוטה להפליא: כל שאמי נדרשה לעשות היה להתקשר לחברה להגנת הטבע. שם קישרו אותה לפקח האזורי שלה, וזה יצר קשר עם אחד מרועי העזים הבדווים שהכיר באזור. אותו בדווי העביר את עדרו במהלך הלילה אל המטע, וכך מצאתי את העזים רועות עם שחר במטע בלי שאמי נדרשה לעשות כל מעשה דרסטי שהוא, או אפילו לצאת מביתה: בשתי שיחות טלפון היא הצליחה לעשות את מה שמרבית בני האדם בישראל היו סבורים כי הוא אבוד מראש – השגת עדר של מאה וחמישים עזים.

מבוא

הקליניקה המשפטית הישראלית היא צעירה לימים, והיא חוגגת בימים אלו את יום הולדתה ה-16.¹ ביום הולדתה זה יכולה הקליניקה להביט בסיפוק על סביבתה ולראות כי, כיום, בכל פקולטה למשפטים בישראל קמו לה אחיות, המרימות את דגל השינוי החברתי בכלים משפטיים. כתב עת זה, המתמקד בין השאר במאמרים העוסקים בחינוך משפטי קליני, הוא נדבך נוסף המשקף את חשיבותו של מוסד זה. עם זאת, עוד ארוכה הדרך שעל הקליניקה לעבור: בשל מיקומה בפקולטה למשפטים, הנחשבת לאחת היוקרתיות בכל מוסד אקדמי, אם לא היוקרתית מכולן, עליה להוכיח את עצמה כראויה לאכסניה מכובדת זו, כשווה בין שווים. עליה להוכיח כי לא פחות משהיא עוסקת בפרקטיקה, היא מרימה גם את הנטל התאורטי הנדרש מכל קורס אקדמי, ומעניקה לתלמידים ערך מוסף על הערך המעשי שעל חשיבותו כבר כמעט שאין חולקים היום. מאמר זה מבקש להציג קליניקה אחת – הקליניקה למאבק בסחר בנשים, הפועלת באוניברסיטה העברית משנת 2003 – ואת תרומתה למאבק הכולל בסחר זה בישראל. בחלקו הראשון המאמר סוקר בקצרה את תופעת הסחר בנשים בישראל ואת המאבק בה עד כה בארץ ובעולם, מאבק שהיה – ולרוב גם נותר – נתון בידי ארגוני זכויות אדם, ולא בידי המדינה דווקא. בחלקו השני, העיקרי, יבחן המאמר את התפתחותה של הקליניקה למאבק בסחר בנשים, את השאלות המעשיות והתאורטיות שבהן עוסקות תלמידותיה² ואת הכלים שבהם הן משתמשות. עוד יבקש המאמר לבחון מה הן התכונות הנדרשות להן – האם די בידע המשפטי גרדא, או שמא כפי שאני טוענת במאמרי זה, דווקא היצירתיות, הדמיון והפתיחות יכולים וצריכים להנחות את דרכן המשפטית במאבק בסחר במסגרת הקליניקה, בפרט, ובמאבק לקידום זכויות האדם בישראל בכלל.

סחר בנשים בישראל

על פי רוב נוטים למנות כמה גורמים קבועים לשגשוג הסחר בנשים למטרות עיסוק בזנות בישראל החל משנות התשעים: הגלובליזציה, מהפכים פוליטיים, מלחמות, אסונות טבע כגון הצונמי, חוסר השוויון החברתי והכלכלי שבו נתקלות נשים במדינות המוצא לצד פרקטיקות מפלות נוספות ועוד. למרות הנטייה הקיימת להאשים בתופעה גורמים פוליטיים, חברתיים, כלכליים ותרבותיים במדינות המוצא, או תהליכים עולמיים, קשה להתעלם גם מתרומת מחדליהן של מדינות היעד, ובהן ישראל, לסחר. מחדלים אלו התאפיינו בהתעלמות מן הביקוש לנשים הנסחרות ובאדישות לגורלן. לקוחותיהן ראו בהן זונות; סוחריהן התייחסו אליהן כאל מכשירים לייצור הון, וביקשו להבטיח את שתיקתן; התקשורת הסתפקה לרוב במציצנות זולה ומיעטה בטיפול יסודי ורציני בבעיה; ארגוני זכויות האדם בישראל לא הבחינו בתופעה בראשיתה; והמדינה ראתה

בהן מסתננות שלא כדין לצורך העיסוק בזנות במקרה הרע, או עדות תביעה במקרה הטוב.³ כיום מתחוללים שינויים בתחום זה, שאותם יש לטעמי לזקוף, במידה רבה, לזכות פעילותם של ארגוני זכויות אדם בישראל.

ארגונים לא ממשלתיים היו מאז ומעולם חלק בלתי נפרד מהמאבק בסחר העבדים ובסחר בנשים. הארגונים, מעצם טיבם וטבעם, גמישים יותר מרשויות אכיפת החוק. הם מקושרים לשטח, מזהים מהר יותר בעיות ומעלים פתרונות אפשריים. כך למשל תופעת ייצוגן הכפוי של נשים בידי עורכי דין שמונו על ידי סוחריהן הייתה לצנינים בעיני הרשויות, אך הן לא יכולות היו או לא רצו לעשות מאומה. עורכי דין אלו נהגו לשחרר את הנשים בערבות, להחזירן לידי סוחריהן או לעתור לבג"ץ כאשר סירב משרד הפנים לשחררן. הפעם הראשונה שבה ייצוג כפוי זה זכה להוקעה הייתה בעקבות הצטרפות "מוקד סיוע לעובדים זרים", במעמד "ידיד בית משפט", לעתירה בעניינה של קרבן סחר אשר יוצגה על ידי עורך דין שנשכר בידי האדם שסחר בה. בית המשפט העליון קבע בפסק דין קצר ומשמעותי כי יש לשים לב לבעיה שהועלתה על ידי ה"מוקד" בדיון, להעניק סיוע משפטי לקרבנות סחר ולמנוע ייצוג כפוי בידי סוחריהן.⁴ פסק הדין הוביל לדיונים בוועדת החקירה הפרלמנטרית בנושא הסחר בנשים, בראשות ח"כ זהבה גלאון, ובוועדת האתיקה של לשכת עורכי הדין, וכן לתיקון חקיקה שהעניק לקרבנות הסחר, באשר הן, סיוע משפטי.

עידן הגלובליזציה תרם אפוא לא רק להתפתחות ארגוני הפשיעה הבינלאומיים והסחר בנשים, כי אם גם להתפתחות המאבק נגד הסחר בנשים בשלבי השונים, מאבק שקשה להמעיט בחשיבותו.⁵ ארגוני זכויות אדם פועלים היום כשחקנים בעולם הגלובלי, משתפים פעולה ביניהם ומאמצים כללי משחק חדשים: הם מגישים 'דוחות צללים' לאו"ם, מגישים תלונות בבתי דין בינלאומיים, משתתפים כמשקיפים ומפקחים בישיבות של גופים אלו, מפרסמים דוחות הנשלחים לארגונים, לממשלות ולשחקנים נוספים, עוקבים אחר מילוי אמנות בידי מדינתם, מדווחים על הפרות ועוד.

ארגוני הפשע העוסקים בסחר נשים הם גופים יעילים וגמישים, הלומדים במהירות את המחסומים שרשויות האכיפה מציבות בפניהם, מתגברים עליהם וממשיכים בפעילותם במקום אחר, בדרך אחרת. לנוכח המשאבים הכלכליים העצומים העומדים לרשותם של סוחריו האדם, הסודיות שעליה מקפידים שותפי הסוד ברשתות אלו, וחשוב מכול – ייאושם של מיליוני אנשים המוכנים להאמין לכל סיפור בדים ובלבד שייחלצו מעוניים, ברור מדוע סוחריו האדם מצויים תמיד צעד אחד לפני כל הגורמים המטפלים בסחר ומצליחים לרוב להקדימם. גם הארגונים הלא-ממשלתיים, להבדיל, אינם נדרשים להליכים ביורוקרטיים סבוכים לאישור כל צעד וצעד, והם יכולים לטפל בתופעות שונות ביעילות ובמהירות. על כן הם יהיו לא פעם הראשונים ללמוד על תכניות הפעולה החדשות שנוקטים הסוחרים ולהציע פתרונות, אשר לעתים יאומצו על ידי הרשויות ולעתים לא. לעומת זאת הרשויות הן האחרונות להבין את המתרחש מתחת לאפן, ואף אם נתנו מענה לבעיה נקודתית מסוימת, הסחר לא ייעלם, אלא ישנה תבנית, ויעבור פרק זמן ממושך עד שהרשויות ילמדו להגיב לתבנית החדשה. במצב דברים זה פעילותם של ארגונים לצד הרשויות היא תנאי הכרחי וחשוב לקידום המאבק בסחר בנשים. לארגונים אלו אין כוח, במובן המקובל של המילה, ולכן הם חייבים להשתמש בכוח המידע, הרעיונות והאסטרטגיות. הם מפעילים טקטיקות שונות: משיגים מידע במהירות וביעילות ועושים בו שימוש פוליטי; מפרסמים ניירות עמדה ו'זכותונים' המפרטים לנשים את זכויותיהן; עושים שימוש בעדויות שנאספו מקרבנות העברה על

מנת ליצור לחץ ציבורי על השחקנים הפוליטיים במערכת; ויודעים גם לאסוף ולהציג 'מספרים יבשים' וסטטיסטיקות.

גם בישראל הוטל המאבק בסחר בנשים במידה רבה (לפחות בשלכיו הראשונים) לפתחם של הארגונים. החברה האזרחית הקדימה לזהות את התופעה, להוקיעה ולצאת למאבק נגדה, והמדינה, כדרכה, התעוררה לפעולה רק לאחר איום בסנקציות כלכליות. לא מבחירה ולא בחיפזון נרתמה המדינה למאבק: מפונקת, מפוהקת, רגוזה על שהוטרה מרבצה, שינסה מותניה בחרון. התוצאות, כמתבקש, היו חלקיות ביותר, הן בקשר למאבק בסוחרים והן בקשר להגנה על קרבנותיהם. מצב זה לא הותיר בררה בידי הארגונים אלא לפקח על מהלכיה על כל צעד ושעל ולוודא כי המדינה לא תירדם שוב בעמדת השמירה, לא תנטוש את החוליות החלשות ביותר של החברה הישראלית, וכי תיאבק את המאבק המובטח והמקווה בסחר בנשים – "מלחמת ישראל בעמלק"⁷.

הקליניקה

אם תהו הקוראים, בראשית מאמר זה, מדוע נתמזל מזלו של עדר עוזים לפרוץ בדהרה אל תוך מאמר הנחזה להיות אקדמי מעיקרו, התשובה פשוטה: שנים רבות שיננתי סיפור זה לתלמידותי בקליניקות השונות שבהן לימדתי. אמי איננה משפטנית, ומעולם לא התיימרה ליצור שינוי חברתי כלשהו, אך היא חוננה, ללא ספק, בתושייה, ביוזמה, במקוריות ובכוח רצון שהם הכלים הראשונים במעלה שאליהם צריכות לשאוף כל קלינאית וכל סטודנטית בקליניקה. לאמי הייתה מוטיבציה עזה לפעילותה – "ילדתה" הייתה במצוקה ונזקקה לעזרה דחופה. מוטיבציה מעין זו שהניעה אותה צריכה להיות מנת חלקה של כל סטודנטית בתכנית ללימודים קליניים.

נקלעתי לתחום הקליניקות יותר משבחרתי בו. הייתי שקועה עד צוואר במאבק לקידום זכויותיהן של הנשים קרבנות הסחר במסגרת "מוקד סיוע לעובדים זרים", עמותה דלת תקציב ובה כוח אדם מועט, שבה שימשתי באותה עת כעורכת הדין היחידה. מכיוון שנוקקתי נואשות לכוח אדם, הן לפעילות משפטית והן לפעילות שטח, נכנסתי באחד הימים לחדרו של עו"ד יובל אלבשן, שניהל אז את חטיבת זכויות האדם במכללה האקדמית למשפטים ברמת גן, ודרשתי ממנו סטודנטיות למשפטים שיתנדבו ב"מוקד" בתמורה לקרדיט אקדמי כלשהו. מאותה שיחה נולדה הקליניקה. היא הוקמה במכללה ובהמשך נדרה לאוניברסיטה העברית. בשל דרך הקמה כמעט מקרית זו של הקליניקה, מעולם לא נודמן לי לבחון באופן תאורטי את היתרונות ואת החסרונות הטמונים בגיוס סטודנטיות למאבקים חברתיים באמצעות הלימודים הקליניים.

הקליניקה היא נקודת ממשק חיונית בין הפקולטה למשפטים לבין הסביבה שבה היא חיה ופועלת. בדומה להיבטים אחרים בתרבות הישראלית, גם הקליניקה אומצה בהשאלה מארצות הברית,⁸ אם כי, לפחות עד עתה, זו השאלה חלקית ובלתי מספקת. הקליניקה הישראלית היא שעטנז מוזר, יצור כלאיים שחלקו אקדמי, חלקו פרקטי, ועל פי רוב נשמרת הפרדה מוחלטת בביתו בין הוריו-יוצרו, בין הקלינאי ובין האקדמאי ה'טהור'.

הקליניקות, חלק ממשנתו הסדורה של הריאליזם המשפטי, מאפשרות לסטודנטיות לבחון בעין בלתי מזוינת, ללא כל פילטר תאורטי המסנן את המציאות, כיצד נראה המשפט בעולם האמיתי, הרחק ממגדלי השן של האקדמיה, ובדרך זו להקנות לסטודנטית הבנה תיאורטית מעמיקה יותר של עולם המשפט. עם זאת, בישראל נתפסו הקליניקות לא פעם כסוג של 'טרם התמחות', שבה אמורה הסטודנטית לקבל הכשרה מעשית שתכין אותה לעבודתה המשפטית כמתמחה, ולאחר מכן כעורכת דין. לעומת תפיסה זו, המסתפקת במועט, יש הטוענים כי הקליניקה הישראלית טרם

שולה קשת, שיבת ציון, 2004

הרחיקה לכת במידה מספקת, וכי עליה לצעוד צעדים נוספים, כגון להפוך לחלק מלימודי החובה⁹ ולאפשר לסטודנטיות הלומדות בה לייצג את האוכלוסיות שלהן הן מסייעות גם בבית המשפט.¹⁰ שלושה גורמים הופכים את קיומן של הקליניקות, באשר הן, ובכל נושא שבו הן עוסקות לחלק חיוני מלימודי המשפטים.¹¹ המישור הראשון הוא הקניית ידע. מרבית הקליניקות עוסקות בתחומים שונים שאינם כלולים על פי רוב בקורסי החובה, ועצם הידע הנרכש בהם – בתחומי איכות הסביבה, ביטוח לאומי או זכויות נשים – הוא בעל ערך רב, שכן הוא קורא תיגר על החומר התאורטי הנלמד בפקולטה ומעמיד אותו במבחן המציאות. במסגרת זו לומדות הסטודנטיות להטיל ספק בכל אקסיומה ולחקור את המובן מאליו. האומנם מובטחת זכותו של כל אדם במדינת ישראל לכבוד ולחירות? האם חופש העיסוק או זכות הקניין קיימים למען כולם או רק למען חלקים נבחרים מן האוכלוסייה?

המישור השני הוא המישור הפרקטי. הסטודנטיות משתוקקות, על פי רוב, לעסוק בפרקטיקה כבר במהלך שנות לימודיהם. חלקן חשות כך בשל רצונן להכיר את המקצוע, אחרות לצורך רכישת ניסיון שיקל עליהן בעתיד את המירוץ אחר ההתמחות. העיסוק בפרקטיקה בקליניקה שונה במידה רבה מהעיסוק בה במשרד פרטי. במשרדים פרטיים המעסיקים סטודנטיות במהלך לימודיהם, הסטודנטית היא אמצעי, לא מטרה בפני עצמה, ומכאן נובע היחס המנצל, על פי רוב, של מרבית המשרדים את הסטודנטיות. לעומת זאת במסגרת הקליניקה מאתרות הסטודנטיות בעצמן נושאים הקרובים ללבן שאותם הן מעוניינות לשנות, וזכויות שאותן הן מעוניינות לקדם. הן אינן 'נזרקות למים' אלא מתייעצות עם רכזי הקליניקות ועם חברותיהן לכיתה על כל צעד ושעל. גם אלו שהקליניקה היא התנסותן היחידה בקידום זכויות אדם ומאבקים חברתיים עשויות לשנות את גורלו של אדם או להכריע גורלו של מאבק חברתי בתקופה קצרה זו.

המישור השלישי הוא הפיכת הסטודנטיות לסוכנות של שינוי, הנטמעות אחר כך במערכות שונות – הן ברשויות האכיפה והן ב"מגזר השלישי" – ופועלות לשינוין מבפנים. אין שמחה

כשמחתה של קלינאית הרואה את הסטודנטיות 'שלה', לאחר שסיימו את לימודיהן, מתמחות בבית המשפט העליון או בפרקליטות המדינה, מגיעות לישיבות בכנסת עם פרקליטים וסגנורים המאמנים אותן בתקופת ההתמחות; או, לחלופין, עובדות במשרדי עמותות החותרות לשינוי חברתי בכלים משפטיים ולוקחות תיקי "פרו בונו" לאחר הפיכתן לעורכות דין. אין לי ספק כי הקליניקה העניקה להן כלים חשובים וידע רב שסייעו להן במקומות אלו, וכי חלקן הגיע לפעילות בתחום זכויות האדם רק הודות לפעילותן בקליניקה.

באחד הראיונות שנערכו עמו אמר הבלשן פרופ' נועם חומסקי את הדברים האלה:

סטודנטים נמצאים בתקופה בחייהם שבה הם יותר חופשיים ממה שהם היו או אי פעם יהיו. הם יצאו משליטת הוריהם; הם עדיין לא נמצאים בשליטתם של המוסדות הכופים של החיים הרגילים, של הצורך בהכפפה לכירים ממך ולמוסדות הייררכיים והצורך להתפרנס וכיוצא בזה. יש להם חופש אדיר, והם יכולים לעשות מה שהם רוצים. (התרגום שלי – ג' לין)¹²

כיצד סטודנטים ישראלים מממשים חופש זה? האם הם מנצלים אותו לפעילות לטובת אוכלוסיית מוחלשות או לשינוי העולם הסובב אותם בדרך כלשהי? ספק אם כך הם פני הדברים. באצטלה של שירות מילואים ממושך ושל צורך לפרנס את עצמם ולממן את שכר הלימוד, שוקע חלק נכבד מן הסטודנטים בתרדמת חורף הנמשכת לאורך מרבית תקופת הלימודים, ומתעורר ממנה אך ורק כאשר גובה שכר הלימוד שלו טורד את מנוחתו. אפילו משובים על איכות ההוראה, שבהם הוא יכול לחוות דעתו על מרצו ולהשפיע, בצורה כלשהי, על איכות ההוראה במוסד שבו הוא לומד, אינם זוכים פעמים רבות למענה מצד הסטודנטים, ואינם מעירים אותם מתרדמתם. המוסד שבו הם לומדים נדרש לא פעם לחזור אחרי הסטודנטים במתנות (הגרלת נסיעות לחו"ל בין המשיבים), ואגודת הסטודנטים נאלצת להתחנן בפניהם כדי שייאותו להשיב לשאלון קצר, שכל שנדרש למילוי הוא מעט זמן ומעט אכפתיות לסביבתם הקרובה, המשפיעה עליהם באופן משמעותי ומיד.

עם זאת, אין לתת למראהו המנומנם של הסטודנט הישראלי המצוי להטעות: סטודנט זה יכול – וצריך – להיות חוד החנית במאבקים לשינוי חברתי. הקליניקות בפקולטות השונות למשפטים הן רק אחת הדרכים שבהן ניתן לממש פוטנציאל זה, הגלום בסטודנטים כולם. אך לעתים דווקא הלימודים – וההשכלה הרבה שהסטודנטים רוכשים במהלכם – הם המכשול המונח לפתחם. אסביר את דבריי.

סטודנטים למשפטים בשנה הראשונה ללימודיהם משולים בעיני לאותו וולין בקרקס, המהלך על חבל כשתהום פעורה מתחת לרגליו והוא מצחק אל הקהל. בורותו (המדומה) היא מקור כוחו. החשיבה המשפטית היצירתית ביותר, הטובה ביותר, שבה נתקלתי אי פעם הייתה של תלמידי כיתה ה', שאותם לימדתי משפטים במסגרת קורס למחוננים. הם לא חששו מהתהום הפרוסה מתחת לרגליהם – הם כלל לא ידעו על קיומה. ספק אם ישמרו על דרך חשיבה זו בעתיד, בהגיעם לבגרות, כאשר יסיימו את הפקולטה למשפטים. דווקא סטודנטים מתחילים, בהיותם 'בורים' בפרקטיקה,¹³ משוחררים לעתים מאותו קיבעון מחשבתי שממנו סובלים עורכי דין כה רבים. אך כאשר הסטודנט מתבגר ומתקדם לשנת הלימודים השנייה, השלישית והרביעית, גדל מטען הידע שהוא נושא בצקלוננו; גדלים חששותיו, וכאשר יהפוך לעורך דין הוא יחשוש לנסות ולהעז שמא יפסיד בהליך המשפטי, שמא 'ספוג' הוצאות או ביקורת שלילית בעולם המשפט. עורכי דין רבים, רבים מדי, עסוקים חלק ניכר מזמנם באותו פחד קמאי עתיק יומין: הפחד המשתק, המנחה אותם

להיזהר בבחירת התיקים, לבחור רק את אלו שבהם ייצגו לקוחות שיכולים לשלם, להעלות רק טיעונים הנסמכים על תקדימים רבים, סדורים ומוכחים. כאשר עורך דין נשאל שאלה, הוא חש מיד אל חבריו הטובים – הפסיקה, החקיקה, כתבי העת, הספרים והמאמרים. משם הוא שב עם תשובה מלומדת, מנומקת, אך כזו שלמרבית הצער הקשר בינה לבין זכויות אדם הוא לעתים מקרי בהחלט. עורכי דין רבים (ובייחוד אלו שאינם בוגרי קליניקות) חוששים לאתגר את הדין הקיים. הם מעלים אותו לדרגת קדושה של ממש, ומסתפקים ברטינות, בשיחות מסדרון בבית משפט או בכנס לשכת עורכי הדין על אודות חוק כזה או אחר. הם אינם ממהרים למאבקים חברתיים: ספונים בכורסאות משרדם הם ממתנים ללקוחות – אלו שידם משגת כדי תשלום שכרם – ולכל היותר מצקצקים בלשונם לנוכח החלטה לקצץ בקצבאות, למראה תמונה של אישה המחטטת בפחי זבל או למשמע ידיעה על פגיעה נוספת של מערכת המשפט בזכויותיה של קרבן עברה. ככל שגדל המרחק בינם לבין הפקולטה למשפטים, הם שוכחים את השיח הביקורתי ומתמקדים בשיח הכלכלי הפרקטי. הסטודנטים הם היחידים המסוגלים לצעוק שהמלך הוא ערום, לעומת עורכי הדין האחרים שימהרו לכסות את מערומוי באותה גלימת מלל משפטי שאין לה קץ, שיעור או חקר. אך במהלך ההתמחות ולאחריה הסטודנטים מפנימים את דרך חשיבתו – הפורמליסטית על פי רוב – של עורך הדין המצוי ומתעלמים מאינטואיציות ומתחושות בטן. בתום לימודיהם, ואחרי בחינות הלשכה, הם אינם צועקים עוד שהמלך הוא ערום. אף הם נחפזים לכסות את מערומוי.

הפקולטות למשפטים בישראל, כמו גם בעולם, משבחות מצוינות אקדמית ומתגמלות אותה בפרסים, מלגות ותארים שונים. אך האם די במצוינות זו לצורך מאבק לשינוי חברתי? האם די בידע או שמא יש צורך בכלים נוספים? ושמה הידע יכול להיות לעתים מגבלה דווקא ולא נדבך חשוב למאבק החברתי? במהלך השנים שבהן לימדתי בפקולטות שונות למשפטים ראיתי עד כמה בעלי הידע המשפטי הם אלו החוששים להעז; חוששים לחלום; הם אינם מאמינים שהמציאות תשתנה בצורה משמעותית, או על אחת כמה וכמה, הם אינם מאמינים שהם עצמם יכולים לשנות את המציאות. לכן אמרתו הנושנה של אלברט איינשטיין שרירה וקיימת גם כאן: ידע יכול לעתים להיות מחסום של ממש, שכן הוא מוגבל; הדמיון, לעומתו, הוא אינסופי, והוא חובק עולם.¹⁴ בזכות הדמיון אנו מעזים לקוות, לשאוף, לרצות לשנות את שנתפס בלתי ניתן לשינוי. הדמיון מאפשר את השיח הביקורתי; שיח התחום בגבולות הידע משמר את הקיים. הקלינאית הטובה זקוקה לטעמי לשני דברים בלבד: ליכולת לראות את העוול בלי להסיט ממנו את מבטה, ולמעוף שיאפשר לה לחשוב על הדרכים לתיקונו של עוול זה.

אינני מזלזלת בידע. חשיבותו רבה, אך זאת רק כאשר הוא נתפס בהקשר הראוי, ורק בשלב השני מבין שלושת השלבים החיוניים לכל פרויקט שהקלינאית מעוניינת לקדם. בשלב הראשון הסטודנטית חייבת להתנתק מכללי המשפט, החברה והתרבות שבהם היא ככולה ולנסות לדמיין, פשוט לדמיין, איך היה נראה הנושא המטריד אותה לו עמדו לרשותה כל הכלים המשפטיים, המשאבים החומריים והתמיכה החברתית שלהם נזקקה לצורך השגתה של מטרה מסוימת. בשלב זה לא רק שהסטודנטית צריכה להתעלם מן המשפט הקיים, היא חייבת לעצום את עיניה ולמחוק בדמיונה את קיומו. בשלב השני עליה לחקור מחקר יסודי, מעמיק ונטול פשרות ולאחר כל מאמר, דבר מחוקק, פסק דין, ישראלי או אחר, העוסק בנושא המעניין אותה. בשלב השלישי עליה לבחון את הפער בין המטרה שהציבה בפניה לבין המצב הקיים, ואז לתת לדמיונה שוב להפליג ולראות כיצד ניתן לקשר בין השניים. לשם הגשמת מטרה זו היא נזקקת לאינטואיציה, לדמיון ולתחושות הבטן, ולא רק לידע.

שחר רובין, טלי, ג'זלי, דלאל, לילה, 2001-2006

אני סבורה כי יש להימנע מפנייה לערכאות המשפטיות כאשר הדבר אינו חיוני, אך אין להסס לפנות אליהן רק בשל מגבלות שמציב עולם המשפט בדמות התקדים או החקיקה. יש להבחין בין הגנה על זכויות אדם ורצון כן לשינוי מציאות לבין פזיזות. לא כל מקרה מצדיק פנייה לערכאות המשפטיות; יש לנתח כל מקרה לגופו, להבין את ההקשר החברתי, הכלכלי והפוליטי הרחב שלו, ולא רק את ההקשר המשפטי. לעתים פעילות חברתית או תקשורתית עדיפה בהרבה על הטובה שבעתירות, אך מחובתה של כל סטודנטית, קלינאית ועורכת דין לנסות ולאתגר את עולם המשפט כאשר קביעותיו יוצרות פגיעה בזכויות אדם. עם זאת, חובה זו – שלטעמי הנה זכות – אינה נופלת בחלקן של כל הסטודנטיות כיום, ויש העושות בה שימוש לצרכים תועלתניים בלבד, תוך בחירת קליניקות 'פרקטיות', שיסייעו להן בהמשך דרכן המקצועית, או כפי שהדבר מוגדר לא פעם בציניות סטודנטאית אופיינית: "עוד שורה לקורות החיים".¹⁵ לא הרצון לשינוי חברתי ממשי הוא המביא אותן לעתים אל פתחה של הקליניקה, כי אם שיקולי תועלת בלבד.

הקליניקה למאבק בסחר בנשים

הקליניקה למאבק בסחר בנשים השתלבה בפעילותו של "מוקד סיוע לעובדים זרים", עמותה שהחלה לפעול בשנת 1998 למען מהגרי עבודה שנעצרו ואשר זיהתה את תופעת הסחר. אולם גם לאחר זיהויה נותר "המוקד" במידה רבה חסר כלים משפטיים להתמודדות עם התופעה, שכן באותה תקופה כל חברי העמותה פעלו בהתנדבות. עם חברי העמותה נמנו סטודנטים מעטים למשפטים, ואף לא עורך דין אחד.

הקליניקה למאבק בסחר בנשים הייתה כלי שאין ערוך לחשיבותו במסגרת מאבק זה: מחד, היא נעדרה מנגנונים מנהלתיים סבוכים, הקיימים לעתים גם בארגוני זכויות אדם, של החלטות ועד מנהל, תקציב ותכניות עבודה שנתיות; מאידך, היו בה מדי שנה 10-12 סטודנטיות נחושות בדעתן כי אפשר וצריך לשנות את המתרחש בתחום זה, ויפה שעה אחת קודם. הן נצבו בפני לא מעט התלבטויות משפטיות ומוסריות שבהן עסקנו במהלך השיעורים, שכן נוסף על עצם היותן של הנשים הנסחרות אוכלוסיה מוחלשת, הן נתקלו בקשיים רבים ובחששות נוספים שנוצרו על רקע שהייתה של אוכלוסיה זו בישראל שלא כדין; אי־מודעותן לזכויותיהן; ועיסוקן בזנות. כך, למשל, עסקנו בשאלה כיצד ניתן לייצג קבוצה שאינה מודעת לזכויותיה ואינה סבורה שהיא ראויה לזכויות מעין אלו. מרבית הנשים נפגעות הסחר סבורות כי אם הגיעו לישראל שלא כדין, ועסקו בזנות, אין להן כל זכויות שהן. מצב זה יצר שאלות סבוכות נוספות הנוגעות לדרך הגישה לנשים בכלא, הרואות במערכות האכיפה השונות גופים מושחתים ובלתי ניתנים לאמון, וסבורות ש"עורך דין מתנרב" הוא אוקסימורון. לעתים הן חוששות לתבוע את המדינה (בגין כליאת שווא למשל) מכיוון שהן חוששות שיגורשו מכאן בטרם תפקע האשרה המוענקת להן לאחר עדותן; הן חוששות מסוחריהן; הן חוששות מהמשטרה; הן סובלות מסימפטומים פוסט־טראומטיים רבים המכתיבים התנהגות הגובלת לא פעם בהרס עצמי ועוד.

עבודת הסטודנטיות בקליניקה למאבק בסחר בנשים הייתה מגוונת. הן שולבו בעבודתו השוטפת של המוקד בשני מישורים: בשטח ובפרקטיקה המשפטית. בשטח, ביקורי כלא היו מאז ומעולם מקור המידע העיקרי לפעילותנו. במסגרת זו עסקו הסטודנטיות במתן ייעוץ משפטי ואחר

לקרבנות הסחר, סיוע הומניטרי כגון אספקת כרטיסי חיוג לעצורות, בגדים חמים או קשר עם ארגונים במדינות המוצא. במישור השני, המשפטי, כתבו הסטודנטיות תביעות ועתירות שונות שניסו לקדם את זכויות האדם של קרבנות הסחר בישראל. עצם קיומה של הקליניקה איפשר את הרחבתה של הפעילות המשפטית של המוקד לתיקים שללא עבודתה של הקליניקה לא היו זוכים לטיפול כלל. במקביל לפעילות השוטפת התקיימו שיעורים שבמהלכם יכולנו לעצור, לחשוב, לדון וללכך נושאים שונים במישור החברתי, המשפטי והפרקטי.

חלק לא מבוטל מן הדיונים בקליניקה עסקו בליבון ובבירור סוגיות שעלו במהלך פעילותן השוטפת של הסטודנטיות. עבור רובן היה זה מפגש ראשון עם מתקני הכליאה והמעצר השונים הפזורים בישראל, ובייחוד עם אותה מערכת משומנת ומשוכללת שהקימה מנהלת ההגירה לצורך גירושם של מאות אלפי שוהים שלא כדין מתחומה. השיחות עם הנשים בכלא החיו להן את המציאות שעליה למדו בכיתה. חלקן חזרו מהביקור בכלא חיוורות ומזועזעות; אחרות חזרו כעוסות, אך לכולן הייתה זו חוויה מעצבת במסגרת פעילותה של הקליניקה. הביקורים בכלא אילצו אותן להתמודד עם הפער העצום שבין ענפי המשפט שלמדו עד היום בתאוריה, לבין המציאות בין כותלי בית הסוהר, פער שלא חדל להפתיען בכל פעם מחדש. ביקורים אלה פתחו בפניהן אשנב לעולם שלא הכירו בעבר: מעצרים, הפרת זכויות של מהגרי עבודה, פליטים וקרבנות סחר, אלימות משטרתית ועוד. הן בהו בחוסר אמון בדיונים בבית הדין לביקורת משמורת של שוהים שלא כדין, שם ערך דיין דובר עברית שימוע לעצור דובר סינית ללא נוכחות מתורגמן; ראו קרבנות סחר שהוחזקו במעצר לצורך עדות כנגד סוחריהן; שמעו כיצד שוטרים מגיעים לבתי בושת שלא על מנת לבצע מעצרים, אלא כלקוחות דווקא. אחת הסטודנטיות סיפרה לי במרירות לאחר אחד הביקורים בכלא, עד כמה הקפידו להסביר להם בכיתה שחוקי-סוד: כבוד האדם וחירותו חל על כל בני האדם, לא רק על יהודים, ישראלים, אזרחים או תושבים. "אבל איפה כבוד האדם, איפה חירות ואיפה הנשים האלה", שאלה-אמרה. זו הייתה נקודת המוצא; הביקורים בכלא יצרו את הרצון לשינוי, הדיון האקדמי התאורטי תרם את הידע ואך הגביר את הרצון לפעולה לשינויה של המציאות הקיימת, ומכאן הדרך למאבק משפטי וחברתי הייתה קצרה. עם זאת היא דרשה דמיון, היא דרשה מקוריות, היא דרשה אינטואיציה ויצירתיות רבה, שכן אל מול קבוצת סטודנטיות נחושות ניצבו, כל אחד בדרכו שלו, המשטרה, הפרקליטות, בתי המשפט וסוחריו האדם.

הקליניקה למאבק בסחר בנשים הפכה לחלק בלתי נפרד ממאבק הארגונים שטיפלו בעברת הסחר. היא הייתה מעורבת באופן פעיל במאבק בסחר משנותיו הראשונות. עבודתה לא הוגבלה לדל"ת אמותיו של המשפט, אלא השתרעה, באופן ייחודי למדי, על פני טווח גדול של תחומים – האמנות, התקשורת, הסוציולוגיה והפוליטיקה. הכול כדי לקדם, עקב בצד אגודל, את השינוי החברתי שלמענו פעלה הקליניקה. בין השאר היא פעלה להפסקת גירוש קרבנות סחר ומהגרי עבודה דרך מצרים, שם נכלאו לפרקי זמן ממושכים תוך הפרת זכויות האדם שלהם;¹⁶ לקידום דיון ציבורי בנושא הביקוש לזנות בישראל;¹⁷ להענקת פיצוי לקרבנות סחר בתביעות אזרחיות נגד סוחריהן בלי שיידרשו להוכיח נזק ספציפי;¹⁸ לחקר דמותו של סוחר הנשים הישראלי;¹⁹ להכללת מצרים ברוח השנתי בנושא הסחר בכני אדם של מחלקת המדינה האמריקנית;²⁰ לקיום תערוכה בנושא אוזלת ידה של המשטרה בפעולה נגד בתי הבושת;²¹ למניעת מימון 'שירותי מין' על ידי חברות ביטוח לצעירים נכים²² ועוד. גם לאחר סיום לימודיהן בקליניקה המשיכו חלק מהסטודנטיות לפעול בתחום: העלו הצגה בנושא הסחר, יזמו הפגנות, או המשיכו להתנדב ב"מוקד" בתחום הסחר בנשים.

מקובל לייחס לאבי תורת היחסות את האמרה כי הדבר החשוב ביותר לאיש מדע אינם התעודות שברשותו, לא מספר שנות הלימוד שלו, וגם לא הניסיון שלו, אלא האינטואיציה שלו. ובפרפרזה על דבריו של איינשטיין אסכם עמדותי בנוגע לקלינאית הקלאסית כך: הדבר החשוב ביותר לאשת הקליניקה איננו הצטיינותה בלימודיה, לא מספר שנות הלימוד שלה ולא ניסיונה בפרקטיקה, אלא יכולתה להשיג עדר עוזים שלם בלי לצאת את סף ביתה.

סוף דבר

כאשר ירדה אליס בעקבות הארנב אל המחילה, בערה בה סקרנות עזה, שכן מימיה לא ראתה ארנב המחזיק שעון בכיס האפודה שלו. היא לא שיערה לעצמה כי הנפילה תהיה כה ארוכה, ותוצאותיה כה משונות, מרתקות ומפחידות בו זמנית. "מחילת הארנבון נתמשכה עוד ככרת דרך לפנים, ישרה כמנהרה, ולפתע צנחה מטה, כל כך לפתע, שלאליס לא היתה שהות ולו לרגע לחשוב על עצירה, כשגילתה שהיא נופלת אל תוך מה שנראה כמו באר עמוקה מאד... מטה, מטה, מטה. האם הנפילה הזאת לא תסתיים לעולם?"²³

את מסען של הסטודנטיות בקליניקה מחוץ המבטחים האקדמי משפטי אל תוך הסחר בנשים ניתן להשוות במידה רבה למסעה של אליס. הן שוקעות אל תוך עולם חדש, מרתק, מפתיע ומפחיד כאחד. הן פוגשות אנשים שונים, שספק אם היו פוגשות ללא פעילותה של הקליניקה; הן מתנסות בפרקטיקה המשפטית; נחשפות לדיון ביקורתי על המשפט הקיים ולומדות כיצד הוא (כמו גם דרך אכיפתו) פוגע לעתים באוכלוסיות מוחלשות, ומעל לכל – הן מנסות לשנות את המציאות הקיימת.

ממש כמו אליס של לואיס קרול, גם הן תתעוררנה יום אחד, תגלינה שהשנה הסתיימה, ויהא עליהן להחליט אם כל מה שחוו לא היה אלא חלום מוזר שבסיומו ירוצו לשתות את התה שלהן ויחזרו לשגרה, או שמא ישובו בשנית אל תוך המחילה העמוקה.

הערות

- 1 הקליניקה הראשונה שעסקה במשפט פלילי הוקמה בשנת 1991 באוניברסיטת תל אביב על ידי פרופ' קנת מן, מי שעתיד היה לעמוד בראש הסניגוריה הציבורית שהוקמה בשנת 1995. סטודנטיות מהקליניקה, בניצוחה של עו"ד דנה מרשק-מרום, היו בין מנסחיה של הצעת החוק שהובילה להקמת הסניגוריה.
- 2 אני נוקטת במאמר זה לשון אשה מכיוון שמרבית המועמדות לקליניקה היו נשים, וגברים מעטים בלבד הגישו מועמדותם. הדברים נכונים הן בקליניקות בעלות אופי פמיניסטי, כגון סחר בנשים או זכויות נשים, והן בקליניקות אחרות שניהלתי כגון "זרים בתוכנו – מהגרי עבודה בחברה הישראלית" (שמונה נשים, שני גברים) או "הגוף במשפט" עם ד"ר יופי תירוש (שתים עשרה נשים, שני גברים).
- 3 לדיון נרחב יותר בסחר בנשים בישראל ראו: נעמי לבנקרון ויוסי דהאן "סחר בנשים בישראל בחסות שלטון החוק" תיאוריה וביקורת 9 24 (2004); תוכנית לאומית למאבק בעבדות ובסחר בכני אדם למטרות עבדות או עבודת כפייה, בקישור <http://www.justice.gov.il/MOJHeb/Subjects/SaharBenashim.htm> (כל אתרי האינטרנט המאוזכרים במאמר זה נצפו לאחרונה ביום 2.12.2007); אראלה שדמי לחשוב אישה – נשים ופמיניזם בחברה גברית 93-100 (2007).
- 4 בג"ץ 1119/01 זריצקיה נ' משרד הפנים, תק-על 2001 (2) 649 (2001). הליך האמיקוס הוגש על ידי "מוקד סיוע לעובדים זרים" בסיוע הקליניקה למאבק בסחר בנשים, שהייתה אז במכללה האקדמית למשפטים ברמת גן.
- 5 פעילות זו יכולה להיות מתואמת בין שתי מדינות או יותר, למשל: חזרה בטוחה של קרבנות לארצן או

העברת ידע ממדינה אחת לחברתה. לעתים הפעילות היא הדדית, כאשר ארגונים משתי המדינות מסייעים זה לזה ולומדים זה מזה. לעתים הסיוע הוא חד-צדדי: מדינה אחת מעניקה לאחרת מימון, הרכבה או כל סיוע אחר. דוגמה מעניינת לטיפול בנושא הסחר בעידן הגלובליזציה הוא הארגון International Justice Mission. הארגון החל לפעול בשנת 1994, ומטרתו היא לסייע לאנשים שהשלטון במדינתם אינו מגן על זכויותיהם. הארגון ממלא למעשה את תפקיד המשטרה המקומית – שולח נציגים המשיגים ראיות על עברות המתבצעות במדינות אלו; מציגים אותן לרשויות; מוודאים שהרשויות מטפלות בפרשה כראוי; ומלווים את הקרבנות בתהליך העדות. במרבית המדינות יש חוקים כלשהם כנגד הסחר בבני אדם או כנגד העברות הנלוות לו, ולכן הארגון מתמקד בהגברת האכיפה בלבד. לארגון יש משרדים בהודו, בתאילנד, בפיליפינים, בקניה ובמדינות נוספות. הסחר בבני אדם איננו הסוגיה היחידה שנגדה הם פועלים: כפרו הם מטפלים בעברת האונס, כבוליביה בהתעללות משטרית בילדי רחוב, בהודו הם מתמקדים בעבדות ילדים – כמיליון מהם מועסקים שם בכפייה. רק בהודו, בתאילנד ובפיליפינים הם מתמקדים בסחר למטרות זנות. מידע נוסף על הארגון ניתן למצוא באתר האינטרנט שלו, בכתובת: http://www.ijm.org/ijm_at_work.html.

- 6 'דוח צללים' הוא דוח שאותו מגישים ארגונים לא-ממשלתיים, במקביל להגשת דוח רשמי של אחד ממשרדי המדינה, ולעיתים, אף מבלי שיוגש דוח כזה.
- 7 נדמה כי ביטוי זה משקף על הצד הטוב ביותר את מאבקה של מדינת ישראל בסחר בנשים: מאז קרא השופט מישאל חשין למאבק בסחר "כמלחמת ישראל בעמלק" בהחלטתו בעניין חנוכוב (בש"פ 7542/00 חנוכוב נ' מדינת ישראל, תק-על 2000 (3) 1992 (2000)), צוטט ביטוי זה עשרות פעמים בפסיקת בתי המשפט בגזרי דגנס של סוחרים, אולם ביטוי זה היה מס שפתיים בלבד, שכן הענישה הייתה – ונותרה – מקלה להפליא. ראו: נעמי לבנקרון ויקוו למשפט והנה משפח – פסיקה בנושא הסחר בנשים בישראל (2006).
- 8 על תהליך התפתחות הקליניקות בארצות הברית ראו: דייוויד פ' חבקין "פיתוח ערכים אצל עורכי הדין של המח: לקחים אפשריים מארצות הברית" משפט ועסקים ב 381 (2005).
- 9 נויה רימלט "החינוך המשפטי – בין תיאוריה לפרקטיקה" עיוני משפט כד(1) 81, 83 (2000). אוניברסיטת בר-אילן היא האוניברסיטה היחידה בארץ שבה כל סטודנטית חייבת ללמוד בקליניקה. בפקולטות אחרות רק כמחצית מן הסטודנטיות לומדות בהן. כך למשל בחיפה לומדות 220-240 סטודנטיות מדי שנה, מתוכן 120 מתקבלות לתכניות לחינוך משפטי קליני; במכללה למינהל לומדות כ-450 סטודנטיות, מתוכן מתקבלות כ-250 סטודנטיות.
- 10 אירים אילוטוביץ-סגל ועלי בוקשפן "ייצוג משפטי על-ידי סטודנטים בקליניקות אקדמיות בראי זכות הגישה למשפט והחינוך לאחריות חברתית" משפט ועסקים ב 427 (2005).
- 11 להרחבה בנושא הלימודים הקליניים ראו: יובל אלבשן "ריח הגלימה כריח השרה" – על יעדי החינוך המשפטי הקליני" משפטים לד(3) 455 (2004); נטע זיו "עריכת דין למען מטרה ציבורית – מיהו הציבור? מהי המטרה? דילמות אתיות בייצוג משפטי של קבוצות מיעוט בישראל" משפט וממשל ו 129 (2001); וכן רימלט, לעיל ה"ש 9.
- 12 Noam Chomsky, *On Globalization, Iraq, and Middle East Studies*, interview by Danilo Mandic, Z-NET (29/3/05) <http://www.zmag.org/content/showarticle.cfm?SectionID=11&ItemID=7548>.
- 13 למיטב ידיעתי, בכל המכללות והאוניברסיטאות בישראל פתוחות הקליניקות רק לסטודנטיות בשנה השנייה והשלישית ללימודיהן. בשנים אלו הן אמנם צוברות ידע משפטי מסוים, אך רובן אקדמי-תאורטי מעיקרו, ורק כעבור זמן, בדרך כלל עם ראשית ההתמחות, הן נחשפות לפרקטיקה. הגידול העצום שחל במספרן של הסטודנטיות אכן הוביל לגידול במספרן של אלה המחפשות עבודה במשרדי עורכי דין כבר מהשנה הראשונה ללימודיהם, במה שהן מגדירות כ'טרם-התמחות'. עם זאת לא פעם הן אינן נחשפות לפרקטיקה עצמה, כי אם לעבודות מחקר שונות או לעבודה טכנית אחרת הנדרשת מהן.

- 14 מתורגם מתוך: *What Life Means to Einstein*, Interview by George Sylvester Viereck, THE SATURDAY EVENING POST (26 October 1929).
- 15 קשה לחמוק מן התחושה כי בחירתן של הסטודנטיות בקליניקה אינה מונעת אך ורק משיקולים של צדק חברתי ומתוך רצון לסייע לאוכלוסיות מוחלשות, אלא גם מרצון לרכוש ניסיון בתחומי משפט שהן סבורות כי תעסוקנה בהם בעתיד. כך, למשל, הסטודנטיות שנרשמו בשנת 2007 למרכז לחינוך משפטי קליני של המכללה למינהל פנו בעיקר לקליניקות הנתפסות כמעניקות ניסיון 'ממשי': הסגוריה הציבורית (47), דיני משפחה (41), סיוע משפטי כללי (35), הוצאה לפועל (32). מספר מצומצם בהרבה נרשמו לסדנאות הנתפסות ככאלה שהסיכוי שיעסקו בתחומן בעתיד הוא קלוש: הקליניקה לסיוע לחולי נפש (4), קליניקה לזכויות נשים (5) או קליניקה למשפט בין-לאומי (11).
- 16 בג"ץ 7964/05 מוקד סיוע לעובדים זרים נ' שר הפנים (הדיון בעתירה טרם הסתיים). מהגרי עבודה וקרבתנות סחר שהיה ניתן להוכיח כי הגיעו דרך מצרים (באמצעות דרכונם או בדרכים אחרות) היו מוחזרים אליה ושהיים במתקני הכליאה שלה שבועות וחודשים בתנאים קשים. מיד עם הגשת העתירה השתנתה מדיניותה של ישראל בתחום זה, והגירוש דרך מצרים נפסק. לתנאי הכליאה בכלא המצרי ראו:
- AMNESTY INTERNATIONAL, REPORT 2003 — EGYPT, <http://web.amnesty.org/report2003/egy-summary-eng>; HUMAN RIGHTS WATCH, EGYPT'S TORTURE EPIDEMIC (February 2004) <http://www.hrw.org/english/docs/2004/02/25/egypt7658.htm>; THE EGYPTIAN ORGANIZATION FOR HUMAN RIGHTS, TORTURE IN EGYPT AN UNCHECKED PHENOMENON (2004) <http://www.eohr.org/report/2004/re3.htm>; U.S DEPARTMENT OF STATE, COUNTRY REPORTS ON HUMAN RIGHTS PRACTICES— 2003, EGYPT, (February 2004) <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2003/27926.htm>.
- 17 נעמי לבנקרון וחני בן ישראל משוואה עם נעלם (2005) http://www.hotline.org.il/hebrew/pdf/Clients_Report_Heb.pdf. עיקרי הרוח הוצגו על ידי חני בן ישראל, סטודנטית הקליניקה, בפני ועדת החקירה הפרלמנטרית בנושא הסחר בנשים ביום 17.3.04 ועוררו הד תקשורתי רב. בעקבות ישיבה זו התקיימו שלוש ישיבות נוספות בנושא הביקוש בוועדת החקירה.
- 18 ת.א (מחוזי ת"א) 2191/02 ק' א' נ' איגור, תק"מח 2006 (1) 7885 (2006). קרבן סחר תבעה את האדם שסחר בה תביעה אזרחית נגדרת לפלילים וגורשה בטרם הספיקה להעיד בהליך המשפטי. הקליניקה וה"מוקד" טענו כי ניתן לפסוק לה פיצוי בלי להוכיח נזק ספציפי, והטיעון התקבל בבית המשפט המחוזי. ערעור בתיק זה תלוי ועומד בבית המשפט העליון.
- 19 נעמי לבנקרון "הגיע משלוח חדש מטשקנט" — קווים לרמותו של סוחר הנשים הישראלי (2007) www.hotline.org.il/hebrew/pdf/Another_Delivery_from_Tashkent_hebrew.pdf. הרוח מבוסס על מאות פסקי דין והחלטות שנותחו בידי סטודנטיות בקליניקה.
- 20 באמצעות הגשת 'רוח צללים' על המתרחש במצרים תוך שימוש במידע שנאסף מנשים שהגיעו דרך מצרים לישראל.
- 21 אף על פי שחוק העונשין הישראלי אוסר על קיומם של בתי בושת (סעיף 204 לחוק העונשין, התשל"ז-1977, ס"ח 226), הנחיות הפרקליטות לאורך השנים התירו את קיומם, בכפוף לקיומם של חריגים שונים (היעדר עבירות פליליות נוספות במקום, נשים בגירות בלבד שאינן מועסקות בכפייה, מקום המתנהל ללא מטרה לציבור). בחלק מאותם בתי בושת שהתנהלו לעיני כול נמצאו קרבנות סחר בנשים. הקליניקה הכינה תערוכת צילומים, ובה הוצגו תמונות של בתי בושת ועדויות של הנשים שהוחזקו בהן, כדי לשנות את מדיניותה של משטרת ישראל ולעורר מודעות בציבור הישראלי למצבן של קרבנות הסחר במקומות אלו
- 22 ע"א 11152/04 פרדו נ' מגדל חברה לביטוח, תק"על 2006 (4) 312, 313 (2006).
- 23 לואיס קרול הרפתקאות אליס בארץ הפלאות — הספר המוער 14-15 (רנה ליטוין מתרגמת, 1997).

יורגן ווקסווילר, גרמניה, נוף תרבותי, 1999